

РОЗДІЛ ІХ

Джерелознавство та історіографія

Олексій Сухий

Сучасна українська історіографія національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та післявоєнного часу: візії, напрями, школи

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Дослідження історії національно-визвольного руху періоду Другої світової війни вітчизняними вченими зумовлено передовсім суспільно-політичними змінами, що вели до кризи тоталітарного радянського режиму, в умовах якої стала можливою свобода історичної думки, окреслилися можливості переосмислення національного історичного минулого в контексті світової історії.

Демократичні процеси в українському суспільстві в умовах горбачовської перебудови виявили загострене бажання суспільства до висвітлення сторінок національно-визвольної боротьби, особливо історії ОУН-УПА періоду Другої світової війни та післявоєнного часу. Уже перші нові привідкриті сторінки цієї теми від кінця 1980-х рр. підштовхували істориків не лише до пошуку нових сюжетів і фактів цього відрізка національної історії, а й до її нового теоретичного осмислення. Назагал означений етап визначався для дослідників як такий, коли тодішнє суспільство вимагало від науковців насамперед інформативного матеріалу: розкриття «білих плям» в історії, з'ясування змісту подій та наповнення його новим документальним, а також і публіцистичним матеріалом, що допомагало висвітлити всю національну епопею національно-визвольної боротьби українського народу.

Початок побудови Української демократичної держави визначив нові умови для висвітлення історії Другої світової війни, а в її контексті й українського національного руху періоду війни та післявоєнного часу. Передовсім вивчався перший етап Другої світової війни з 1 вересня 1939 р. до початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. Особливо це стосувалося вивчення подій вересня–жовтня 1939 р. Із їх оцінок на початку 90-х рр. розпочинається новий етап дослідження цієї наукової проблеми, а її вивчення на початковому етапі ведеться завдяки введенню в науковий обіг передовсім діаспорних видань.

В Україні стають відомими публікації діячів української еміграції (Бойчук А. *Мої переживання під большевиками. 1939–1940*; збірник Мілени Рудницької «Західна Україна під большевиками. ІХ.1939–VI.1941»; І. Німчук «595 днів советським в'язнем», І. Кедрин-Рудницький «Життя – події – люди»). Це були переважно інформативні праці, інколи зроблені непрофесійно, але вони привносили нові сюжети з історії Західної України 1939–1941 рр. [1].

Важливим явищем у науковому світі того періоду стала поява книг В. Косика «Німеччина націонал-соціалістична й Україна» (французькою мовою) [2] та її україномовний варіант «Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 рр.» [3].

В Україні було також видано документи, які розкривали історію самостійницького руху (збірник документів В. Косика «Розкол ОУН (1939–1940)» [4], аналітична праця М. Бара й А. Заленського «Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр.» [5]).

Окрім діаспорних видань, особливе значення для вивчення історії радянсько-німецьких відносин напередодні Другої світової війни та загальних оцінок подій вересня 1939 р. мали газетні та журнальні публікації кінця 80-х – початку 90-х рр. Саме вони значним чином формували громадську думку про цю сторінку історії [6].

Фундаментальне вивчення проблеми розпочалося з публікацій джерельних матеріалів ученими Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Такою працею стало «Культурне

життя в Україні. Західні землі (Т. І. 1939–1953)» за редакцією професора Ю. Сливки. Цього ж року з'явилося ще одне видання, яке підготували фахівці цього ж інституту – 1-й том «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади». Робота є не лише документальним збірником, а й містить науково-інформаційні матеріали. Зокрема, автори зазначають, що початок Другої світової війни істотно змінив державно-правовий статус західних земель України: Карпатську Україну ліквідувала й окупувала Угорщина, а Західна Україна та Північна Буковина у складі УРСР увійшли до Радянського Союзу. Останнім двом подіям передували, які відомо серпнево-вересневі 1939 р. угоди Німеччини та СРСР, унаслідок яких між ними було поділено сфери впливу в Східній і Центральній Європі, розчленовано й окуповано чимало незалежних держав. Та обставина, – як стверджують дослідники, – що Україна тоді не виступала як суб'єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії і Радянського Союзу, і Німеччини, зокрема в процесі виконання їхніх домовленостей щодо територіальних змін в Європі [7]. Водночас, – підкреслюють укладачі книги, – возз'єднання Західної України та Північної Буковини з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, у яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся впродовж багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, одностайно схваленої в січні 1919 р., але проігнорованого тоді європейськими державами. Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації передодня і початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об'єднання своїх земель, тобто утвердження історичної справедливості, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністичний характер політики Радянського Союзу та Німеччини і щодо Польщі, і щодо України зокрема [7].

З іншого боку, – підкреслюють дослідники, – союз двох тоталітарних держав, який склався на ґрунті їх імперських інтересів, істотно погіршив можливості розв'язання проблеми державної незалежності України й водночас створив умови для встановлення в Західній Україні та Північній Буковині жорстокого режиму репресій та проведення переселенсько-депортаційних акцій [7].

Публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань істотно розширили сюжетну базу про події 1939–1941 рр. Це стосується і спеціальних робіт, і численних публіцистичних розвідок і спогадів [8].

Більшість істориків визнає події, які відбулися після 17 вересня 1939 р., вагомим кроком до консолідації української нації, тому що гасла соборності України були притаманні національно-визвольному рухові на всіх його історичних етапах. Пам'ятним був Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР. Та кремлівських керівників цей етнополітичний аспект зовсім не цікавив, а сталінський режим прагнув анексувати нові землі, зміцнити своє геополітичне становище на західних кордонах. Крім того, не останнім завданням було й придушення «буржуазного націоналізму» в регіоні. Комуністичні лідери, зауважив історик Я. Грицак, зовсім не піклувалися про задоволення національних прав українців, але прагматичні інтереси керування радянською імперією змушували їх, хотіли вони того чи ні, реалізувати український національний проект [9].

Новим етапом у вивченні проблем 1939 р. стала книга «1939. Західні землі України» (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко). У цій монографії порушено проблеми, яких раніше не розглядали вітчизняні вчені: позицію УНДО щодо німецько-польської війни виклав В. Мудрий; українці виконують громадянський обов'язок захисту польської держави; організація митрополитом А. Шептицьким молебнів за перемогу польського війська; з польських проблем: проведення польськими силами мобілізації (1,2 млн осіб війська); для польських солдат – Червона армія «менше зло» порівняно з гітлерівцями тощо.

Міжнародно-правові аспекти початкового періоду Другої світової війни та оцінки «визвольного походу» Червоної армії 1939 р. висвітлено в публікаціях, що з'явилися переважно в 1990-х рр. [10].

Оцінка акту об'єднання Західної України з УРСР і СРСР пройшла істотну еволюцію від «визволення», «возз'єднання» до «приєднання» і навіть «поневолення» та «окупації» [11]. Було визначено й характер установленого в 1939–1941 рр. в західних областях УРСР режиму, який не мав спеціального окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади загалом СРСР чи будь-якому його регіоні [12]. Нині вітчизняні історики активізували вивчення першого періоду Другої світової війни 1939–1941 р., де на загал домінують дві теми – оцінки «вересня 1939 р.» та «радянського режиму 1939–1941 рр.».

Перші в Україні роботи, присвячені історії національно-визвольного підпілля у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., а, головні історії УПА, з'явилися в першій половині 1990-х рр.

Їх автори – Ю. Киричук, О. Баган, В. Іванишин, Р. Зварич, Г. Дем'ян, В. Сергійчук, А. Дуда і В. Старик ставили перед собою завдання ознайомити загалом українську громадськість із визвольним рухом, тому їхні твори мали популяризаторський характер [13].

Аналогічні підходи характерні також для праць М. Ковалю, А. Чайковського та ін. [14]. Ідеться передусім про суперечності всередині українського політичного табору, український колабораціонізм та діяльність УПА й інших національних військових структур.

Означений період характеризувався також значною популяризацією діаспорної літератури, яка торкалася національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Передовсім ішлося про книгу В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [15], праці З. Книша [16], В. Вериги [17], П. Потічного [18], Р. Колісника [19] та ін.

До них належать книги колишнього відомого діяча ОУН Миколи Лебеда «УПА» [20], А. Бедрія [21] та ін.

Особливе значення для дослідження національно-визвольного руху мала популяризація творів Петра Мірчука та Льва Шанковського, які заклали основи вивчення цієї тематики в діаспорі [22]. У цей самий період популяризувалися твори С. Мечника, А. Бедрія, В. Маркуся, В. Зеленого та ін. [23].

Діаспорні видання містили виразне ідеологічне забарвлення, але водночас вони стали значною джерельною та публіцистичною базою для майбутніх історіографічних пошуків в Україні. Незважаючи на неодноразове сприйняття цих видань в Україні – вони творили нову атмосферу пошуку й осмислення історії ОУН та УПА.

Новий етап дослідження національно-визвольного руху пов'язують із монографією І. Г. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953) : у 2-х кн.» [24], автор якої спирався на документи, узяті з архівів НКДБ–МДБ–КДБ та НКВС–МВС та сучасні здобутки історіографії¹.

Особливе важливими для осмислення та наукового аналізу процесів національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни мали публікації Анатолія Кентія. Їх визначала передовсім презентабельна джерельна база, фаховий аналіз теоретичних підстав і змісту діяльності ОУН та УПА, з'ясування еволюції змісту діяльності українських національних структур у роки Другої світової війни. У літературі вже відзначено суттєві зауваження А. Кентія щодо дати заснування УПА (14 жовтня 1942 р. слід вважати початком УПА, здійснених із політичних міркувань, насправді датою заснування, на думку автора, має бути весна 1943 р.) та спростування стереотипу про «Німецьке походження УПА» та ін. [25]

Значення публікацій А. Кентія вагоме і через політичні обставини: саме на основі його публікацій створювались інформаційні доповідні зошити для Верховної Ради України щодо реабілітації ОУН-УПА в українському суспільстві [26].

Як окрему проблему розглядають питання дефініції війни – одні вчені називають події 1941–1945 рр. радянсько-німецькою війною², інші – німецько-радянською³, значна група істориків

---

¹ Авторські висновки полягали також у тому, що у західному регіоні України через масові арешти та фізичне винищення населення, а також примусове виселення радянські каральні органи очистили територію Західної України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху. Автор стверджує, що до кінця 1944 р. в західних областях України було вбито 57,4 тис. осіб та виселено 4744 родини, або 13 320 осіб, а 1947 р. кількість виселених, відповідно, становила 26 332 та 77 791 тис. (див. : Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : у 2-х кн. – Кн. 1 / І. Г. Білас. – К. : [б. в.], 1994. – С. 270, 284). Незважаючи на це, у західних областях України, збройний рух опору радянському тоталітарному режимові тривав аж до початку 50-х рр. (див. : Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009) : навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 135).

² У виданні вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича використовується дефініція – «радянсько-німецька війна» розділ підготував К. Науменко (див. : Історія України / відп. ред. Ю. Сливка ; кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, переробл. і доп. – Львів : Світ, 2002. – С. 315–340). Так само подію називає львівський дослідник військової техніки А. Харук у розділі «Авіаційна промисловість України напередодні та на початку радянсько-німецької війни – мобілізація та евакуація» (див. : Харук А. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910–1980-ті рр.) : монографія / А. Харук. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2010. – С. 153–166).

³ У навчальному посібнику «Новітня історія України. 1914–2008 рр.», підготовленому моїми колегами з кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка – К. К. Кондратюком, Г. А. Боднар, В. М. Качмарем, В. С. Голубком уживається термін «Німецько-радянська війна» (див. : розділ «Початок німецько-радянської війни. Поразки Червоної армії та їх причини в 1941–1942 рр.») автор К. К. Кондратюк. Новітня історія України. 1914–2008 рр. : навч. посіб. / К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. С. Голубко. – К. : Знання, 2001. – С. 211–223.

використовує визначення Велика Вітчизняна війна¹. Дискусія відносно назви «Велика Вітчизняна війна» загострилася після публікації Романа Сербина в журналі «Сучасність» 2001 р. Автор назвав радянське визначення події міфом, а вживання українськими дослідниками цього терміна спробою цей міф українізувати. При цьому дослідник зазначив, що міф про Велику Вітчизняну війну був породжений самим радянським тоталітарним режимом, а офіційна ідеологія використовувала його для посилення централізаторської політики Москви [27]. Зрештою, стержнева думка автора полягає в тому, що тоталітарний міф не може слугувати побудові Української незалежної держави.

Певним відступом від дискусії чи невизначеністю, яку позицію зайняти відносно дефініції подій 1941–1945 рр., виступає авторитетне видання, принаймні з назви «Історія України: нове бачення : у 2 т.». Другу світову війну тут означено як «Тотальну війну на знищення», початковий період Другої світової війни 1939–1941 рр. як «Українське суспільство в 1939–1941 рр.», «радянсько-німецький альянс і возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР», «Наростання загрози нацистської агресії. Стан обороноздатності СРСР». Відповідно події 1941–1945 рр. ілюструються в підрозділі «Напад Німеччини й оборонні бої 1941–1942 рр.» та ін. Автор розділу М. В. Коваль фактично усунувся від уживання тих чи тих дефініцій, що ніяк не можна пояснити задекларованим у назві книги «новим баченням» [28].

Професор Юрій Сливка в розлогій науковій статті «Україна в Другій світовій війні» виділяє розділ – «Україна в роки радянсько-німецької війни», а спроби розгорнути штучні дискусії щодо термінів «вітчизняна війна», «визволення», «перемога» тощо вважає надуманими й безпідставними. Водночас дослідник зазначає, що в Червоній армії, УПА, партизанських та інших збройних загонах, чехо-словацькій, американській та канадській арміях, у русі Опору країн Європи-Франції, Італії, Югославії, Чехії, Словаччині, Угорщині та інших брало участь понад 5 млн українців, і всі вони прагнули захистити Україну й весь світ від фашистського поневолювача. Тому для них та війна була вітчизняною, а розгром фашистської Німеччини та її союзників цілком закономірно сприймався як визволення і велика перемога, здобута коштом надлюдських зусиль і величезних жертв. А те, що це було не повне визволення і несправжня перемога, а тільки етап, але винятково важливий і неминучий на шляху до реального визволення й остаточної перемоги, – теж аксіома [29].

Окремі запитання викликають і терміни шкільного підручника для 11 класу середньої школи (автори Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко), де відповідна тема та підсумково-загальноювальний параграф названі «Україна під час Другої світової війни. Велика Вітчизняна війна (1939–1945)» (див.: с. 4, 68). У тексті відсутня аргументація і щодо терміна «Велика Вітчизняна війна», так і щодо хронологічного відрізка – 1939–1945 рр.». У самому ж тексті підручника «Велика Вітчизняна війна» трапляється лише в підсумковому параграфі та в наступному контексті: «Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки і 4 місяці з загальних 3 років 11 місяців Великої Вітчизняної війни. Тобто в одному реченні маємо і “німецько-радянську війну” і “Велику Вітчизняну війну”, але обидві дефініції подані юному читачеві без пояснень та відповідної аргументації» [30].

Сучасний етап вивчення національно-визвольного руху післявоєнного часу, передусім історії ОУН та УПА, пов'язаний із діяльністю Центру досліджень визвольного руху, який із 2003 р. розпочав видання наукових збірників. Наукові вісники центру публікують документи, дослідження, спогади, присвячені історико-теоретичним аспектам визвольного руху. Особливе місце в збірнику займають дискусії, історіографічний аналіз робіт з історії визвольних змагань, рецензії та інформації про наукове життя. У редакційну раду збірника ввійшли професори Я. Дашкевич, В. Косик, В. Сергійчук, Ю. Сливка, В. Штойко та молоді дослідники В. В'ятрович, М. Посівнич, М. Романюк. До 2007 р. видано дев'ять збірників Центру.

Дослідники центру стверджують, що сучасне вивчення історії ОУН-УПА пройшло два етапи свого розвитку: перший – із кінця 1980-х до середини 1990-х рр., який означений ейфорійним зацікавленням діяльності УПА в суспільстві, передусім у західному регіоні України. Цей етап, – на їх думку, – визначився малокритичним ставленням до джерел та історіографії (насамперед діаспорної),

¹ Дослідники з Інституту історії України НАН України називають подію «Великою Вітчизняною війною» (див.: Історія України / В. Верстюк, О. Горань, О. Гуржій та ін.; за ред. В. Смолія. – Вид. 3-тє, доп. – К.: [б. в.], 2002.

постійним очікуванням відкриття таємних архівних матеріалів; другий етап розпочався від середини 1990-х рр. і триває донині. Він означений застосуванням критичних підходів до оцінок історії ОУН-УПА, певним її переосмисленням та стабілізацією джерельної бази [31].

Загалом українська історіографія національно-визвольного руху пройшла шлях від системного нагромадження джерельних матеріалів до осмислення боротьби збройного підпілля. Розширено тематичний спектр дослідження, зокрема розкрито функціонування радянської карально-репресивної системи в Україні, дано історико-правову інтерпретацію подій, з'ясовано ідеологічну та практичну частину українського самостійницького руху, показано функціонування націоналістичних з'єднань і груп та їх боротьбу з радянським карально-репресивним апаратом [32].

Особливе місце в джерелознавчому забезпеченні сучасних досліджень національно-визвольного руху часів Другої світової війни займає видання «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 рр. у документах ОУН та УПА : у 2 т.» (відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1 : Війна під час війни. 1942–1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с. ; Т. 2 : Війна після війни. 1945–1947. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 576 с.). Дослідник В. В'ятрович опублікував документи українського підпілля про польсько-українські відносини 1942–1947 рр., з'ясувавши перебіг війни між ними, спроби переговорів та налагодження співпраці між українським та польським підпіллям. Унікальні комплекси джерел складаються звіти мережі ОУН та відділів УПА, інструкції та накази, протоколи служби безпеки. Оригінальність публікації визначається передовсім тим, що більшість матеріалів публікується вперше.

Дослідник В. В'ятрович розглядає польсько-українські відносини в 1942–1947 рр. як Другу польсько-українську війну¹. Історик зазначає, що друга польсько-українська, як і сербсько-хорватська, була війною у війні, що визначало особливості її перебігу та поведінку основних учасників. Для українського визвольного руху, представленого ОУН та УПА, вона була однією з інших, які він вів у рамках Другої світової, поруч із війною з німецькими окупаційними силами чи радянськими партизанами [33].

Про рівні конфлікту В. В'ятрович цитує Ярослава Грицака: «У подіях на Волині навесні–влітку 1943 року маємо справу з кількома факторами: «макровійною» між нацистською та советською державно-військовими над потугами, «мікровійна» між польським, українським і советським підпіллям, мала громадянська війна між різними групами в українському підпіллі (як-от: протистояння між бандерівцями, бульбашівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу в ново повсталій УПА між галицькою і волинською групами), селянська війна за землю і, зрештою, елементарне бандитське шумовиння, котре паразитувало на війні й котрого було багато у волинських лісах. Для повної картини можна додати сюди також винищення нацистами волинських євреїв, яке хоч і не мало прямого впливу на різню 1943 року, але непрямо привело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян» [34].

Особливо гострими в середовищі українських і польських істориків стали дискусії відносно Волинської трагедії 1943 р. після публікації книги В. і Є. Семашків.

Книга Владислава і Єви Семашків викликала неоднозначні відгуки і серед українських і, частково, серед польських науковців. Якщо польські історики переважно захоплювалися обсягом виконаної роботи, називали її фундаментальною, та українські піддавали критичному аналізу, виявивши цілий ряд неточностей і перебільшень [33].

Водночас публікація В. і Є. Семашків була підтримана польською суспільністю на урядовому рівні, що призвело до активного роздмухування претензій до української сторони в офіційному

---

¹ В. В'ятрович стверджує, що перші публікації документів щодо Другої польсько-української війни з'явилися у середовищах ветеранів ще в комуністичні часи за межами залізної завіси. У Лондоні опубліковано фундаментальний 6-томний збірник «АП у документах», у Торонто започатковано багатотомну серію «Літопис Української Повстанської Армії». Фундаментальним виданням, безпосередньо присвяченим цій війні, став збірник документів «Поляки і українці між двома тоталітарними режимами» (див. : Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. – Варшава ; Київ : [б. в.], 2005. – Т. 1–2), підготовлений спільною польсько-українською робочою групою в рамках документальної серії «Польща і Україна в 1930–1940 роках ХХ століття» // Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1 : Війна під час війни. 1942–1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 25.

вибаченні за «різню 1943 року». Із цього приводу професор Я. Дашкевич писав: «У 1993 р. Польща не почувалася настільки сильною, щоб вимагати від України «відзначення Волинської різни». Не була сформована антиукраїнська коаліція для підтримки Польщі, розстановка сил в Україні залишалася невизначеною. У 2002–2003 рр. ситуація змінилася. Польщу підтримали німці й росіяни, бо самі спричинилися до дестабілізаційних процесів в Україні. Таким чином, річницю подій на Волині було використано не для вшанування пам'яті про померлих, а для політичного реваншу» [35].

Водночас з'явилися публікації, де польська сторона була представлена не лише в ролі «скривдженої» українцями. Польське підпілля на західноукраїнських землях не було якимось єдиним і цілісним організмом. Існувала конспіративна мережа АК, яка готувалася до здійснення плану «Буря», і паралельно з нею існували бази самооборони, партизанські загони, які в один і той самий час в одному місці могли співпрацювати з німцями, угорцями, або радянськими партизанами, а в іншому – могли вести з ними боротьбу [36].

Зasadничою ідеєю для українських істориків у трактуванні подій 1943 р. на Волині стала теза про «галицько-волинський вузол» українсько-польських суперечностей, який виник ще в попередні століття, який не розв'язала польська держава в міжвоєнному часі, а ще більше загострила його, тому конфлікт між українцями й поляками в часи Другої світової війни трансформувався з етносоціального в етнополітичний [37].

Особливе місце в сучасному вивченні процесів українсько-польських відносин ХХ ст. зайняли міжнародні семінари «Україна – Польща: важкі питання» дослідників України та Польщі за ініціативою Світового союзу воїнів Армії крайової та Об'єднання українців Польщі. З українського боку координаторами проекту стали історики Волинського державного університету імені Лесі Українки. І науковим редактором видань став професор Микола Кучерепа. У рамках «важких питань» обговорювалися найважливіші дискусійні проблеми українсько-польських відносин міжвоєнного часу; українсько-польський міжетнічний конфлікт в роки Другої світової війни; відносини українців і поляків у повоєнний час, тобто свідомо було вибрано ті питання, на які в українській і польській історичній науці існують власні усталені підходи й оцінки. У рамках семінарів було запропоновано оригінальний підхід до висвітлення проблем: пропонувалося підготувати українській і польській стороні реферат на одну й ту саму тему; після виголошення рефератів та їх обговорення і дискусій українські та польські сторони приймали протокол узгоджень і відмінностей із проблематики виголошених рефератів; дискусією завершувало спільне комюніке, де відображалися позиції сторін на ту чи ту проблему.

У багатьох напрямках вдалося зблизити позиції сторін, зокрема на підставі відмови від винятково «національного» погляду на події, спроб ширшого тлумачення фактів, урахування інтересів обох національних рухів [38].

Проект реалізовувався впродовж тривалого часу й охоплював стан дослідження та наукові підходи до вивчення українсько-польських відносин в національних історіографіях України й Польщі наприкінці ХХ ст. ІХ і Х міжнародні семінари цього проекту (6–10 листопада 2001 р., Варшава) пройшли як спарені. У рамках наукового форуму відбулася дискусія на тему «Акція «Вісла» та виголошено доповіді, які головно торкалися питань історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни.

У дискусії щодо Акції «Вісла» на Варшавському семінарі професор С. А. Макарчук, відображаючи позицію українських істориків, зазначав, що операція «Вісла» була продовженням реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. і проводилася за повної військової та політичної підтримки СРСР і його союзників. Вона завершувала переселенські процеси, задумані великими державами під час Другої світової війни [39]. Позиція польських істориків із цієї проблеми була відмінною від української.

Водночас в українській історіографії депортаційні процеси розглядали в контексті нового етапу загострення україно-польських відносин, чому сприяла евакуація українських родин із південно-східних повітів Польщі до УРСР, що здійснювалася відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. Угодою між урядом УРСР і ПКНВ. Від середини 1945 р. виселення українців набуло примусового характеру. Озброєні загони польського населення за участю формувань місцевої поліції (члени підпілля були і у складі перших, і других) грабували та вбивали українців, намагаючись позбавити їх можливості вивезти із собою власне майно [40].

Останнім етапом семінарів стали дві підсумкові доповіді із загальними оцінками проведених засідань: з українського боку – В. Макара «Україна–Польща: важкі питання (спроби осмислення

семинарів і опублікованих матеріалів)» і, відповідно, з польського – М. Клімецького «Оцінка і висновки щодо виданих томів “Україна–Польща: важкі питання”». Серед українських істориків домінувала думка, що діяльність ОУН-УПА на теренах південно-східних повітів сучасної Польщі з 1939–1947 рр. однозначно засвідчила: український національно-визвольний рух на Лемківщині, Надсянні, Холмщині й Підляшші уможливила підтримка серед місцевого автохтонного українського населення [41]. Водночас утвердилась думка, що українські самооборонні структури у ході Другої світової війни відіграли важливу роль. Насамперед вони поширювали серед населення визвольну ідею і були специфічною формою самоорганізації українського населення окупованих теренів [42].

Певним підсумком наукового форуму «Україна–Польща: важкі питання» прозвучали слова Л. Зашкільняка на XI Міжнародному семінарі істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 26–28 квіт. 2005 р.), про те, що в польській історіографії майже незалежно від волі авторів помітна традиційна для державних народів недооцінка т. зв. молодих націй. У цьому випадку – української, її згуртованості й самосвідомості. З іншого боку, в українській історіографії теж майже на рівні підсвідомості проявляються і реалізуються дві тенденції: нехтування національним чинником на користь соціального (це советська традиція) або надання національному факторові вирішального значення (це націоналістична традиція) [39, 13].

Сучасний етап дослідження проблем національно-визвольного руху періоду Другої світової війни нерозривно пов’язаний із процесами післявоєнного часу. Стержневою є проблема «другої радянзації» в західних областях УРСР післявоєнного часу, яка передовсім пов’язана з утвердженням колгоспного ладу на селі.

Як зазначає дослідник М. Сеньків, абсолютна більшість західноукраїнського селянства не підтримувала ідеї колгоспного ладу: місцеві селяни мали сильно розвинуту психологію власника, оскільки ще з кінця XIX ст. виїжджали за межі краю в пошуках кращої долі; ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні в довоєнний час, яка супроводжувалася масовим терором, депортацією населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР; у 1946–1947 рр. Східна Україна переживала черговий голод і в пошуках харчів наддніпрянці з’являлись у Галичині, виступаючи мимохіть агітаторами проти колгоспного ладу; активну пропаганду проти колективізації вело підпільне ОУН-УПА, спираючися на підтримку населення [43].

Принципово важливим для оцінки колективізації в західних областях України є висновок істориків О. С. Рубльова і Ю. А. Черченка, що в регіоні сталінському режиму не вдалося розколоти селянство за класовою ознакою, створити той актив, який здійснював свого часу колективізацію в східних районах України. На західноукраїнських землях не було такого соціального розшарування населення, як на Наддніпрянщині, тут бракувало заможного селянства. Проте й бідняки здебільшого опиралися колективізації, а тому не вдалося створити бідняцьких організацій на зразок комнезамів та ін. [44].

В історичній літературі ідеться і про те, що з’явилася суттєва відмінність між темпами колективізації та реалізацією комплексу завдань, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення артілей. У час завершення колективізації у квітні 1950 р. на республіканському рівні було прийнято рішення про організаційну та технічну реконструкцію колгоспів західних областей. Ставилося завдання застосовувати такі методи організаційно-господарського зміцнення господарств, які були сформульовані в попередніх рішеннях загальносоюзних і загальнореспубліканських органів. Виняток робився лише для економічно слабких колгоспів гірських і передгірських районів, для яких визначалися дещо відмінні засоби [45].

Проведення колективізації в західних областях УРСР повинно було утвердити тоталітарну систему правління суспільством, а також підірвати соціально-економічну основу діяльності ОУН-УПА в регіоні. Ця проблема нині представлена значною кількістю видань.

Історик М. Сеньків зазначає, що загони УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір утвердженню колгоспного ладу й радянської влади загалом. Упродовж 1945 р., незважаючи на втрати – 9 тис. вбитими й близько 24 тис. полоненими, загони УПА здійснили понад 3 тис. збройних акцій. Тільки на Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів та інших вихідців зі східних теренів, що приїжджали утверджувати радянську владу на Західній Україні. По суті, у перші повоєнні роки ця влада функціонувала лише в містах і містечках, а села контролювало українське підпілля [46].

У післявоєнний час про ситуацію в СРСР заговорили й на Заході. Історик С. В. Кульчицький вважає, що першим проривом інформаційної блокади став 1955 р., коли із «Відкритого листа українських політичних в'язнів до Об'єднаних Націй «підписаного ув'язненими мордовських спецтаборів, світ дізнався про становище в радянських концтаборах [47].

Деяко змінилася ситуація з ув'язненими українцями в післявоєнний час: держава амністувала після десятирічного ув'язнення засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни; до 1957 р. на Україну повернулися 65 534 оунівці, вояки УПА і «банд пособники» [47, 108].

Як зазначає С. В. Кульчицький, реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН–УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі репресовані під гаслом «українського буржуазного націоналізму» [І ще на один аспект указує дослідник – держава не визнала себе винною в депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортацій кримських татар, німців та інших етнічних груп з України [47, 108].

У нових політичних реаліях післясталінського СРСР доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС дуже вплинула на мільйони радянських людей. У ній на незаперечних фактах доводилася відповідальність Й. Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортації цілих народів за звинуваченням у «співробітництві з ворогом», масові репресії 1937–1938 рр. і післявоєнних років – «ленінградська справа», «справа лікарів-убивць» та ін.

Проте сучасні вітчизняні дослідники нині звертають увагу й на обмежений характер історичної доповіді Микити Хрущова. Дослідник С. В. Кульчицький зазначає, що, незважаючи на інформаційну насиченість та емоційність, доповідь, скоріше, маскувала справжню картину недалекого минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму (культ особи й найбільш вражальні випадки зловживання владою – масові репресії). Що ж до історії радянського суспільства, то вона, як і раніше, розглядалася крізь призму сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», а політика партії на всіх етапах «соціалістичного і комуністичного будівництва» визнавалася правильною [47, 107].

Водночас у сучасних роботах розвиток національно-визвольного руху в Західній Україні проаналізовано не лише в контексті спротиву радянській владі. Окремі дослідники вважають, що пріоритетними у формуванні визвольного-революційної стратегії українського підпілля в повоєнний період стали чинники міжнародного політичного життя. Ще на Другій конференції ОУН(б) у квітні 1942 р. було сформульовано міжнароднополітичну концепцію, яка передбачала кардинальну перебудову європейського регіону та світу на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. У післявоєнний час вона набула нового сенсу, оскільки була, – на думку О. Стасюк, – реальною альтернативою політичному безсиллю країн так званої західної демократії [48].

Дослідниця стверджує, що основним інструментом здійснення концепції було оголошення анти тоталітарних революцій народів Центрально-Східної Європи та Азії, для яких у повоєнний період з'явилося реальне підґрунтя. Поширення впливу СРСР у Європі та Азії після Другої світової війни неминуче мало викликати спротив поневолених більшовизмом європейських націй, стверджували українські націоналісти [48].

Однак ці теоретичні положення націоналістів, як зазначають сучасні дослідники, практично не зреалізувались, оскільки наприкінці 1946 р. командувач УПА Р. Шухевич отримав від УГВР директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв'язку з тим, що надії повстанців на американсько-радянську війну не виправдалися, окремі частини армії демобілізувалися, а також частково відправлялися на Захід. У 1948 р. було реорганізовано підрозділи УПА – створювалися групи з 10–15 бійців та зменшувалася кількість збройних акцій [46, 490]. Загалом намітилася тенденція до затухання національно-визвольної боротьби.

Певним чином доповнюють осмислення повоєнних процесів у західноукраїнському регіоні й праці, присвячені його «радянзації».

Що ж до загальних оцінок діяльності радянських органів влади в регіоні, то переважна більшість дослідників стверджує, що радянська влада в західних областях УРСР супроводжувалася командно-адміністративними методами, а представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій, депортацій у віддалені райони СРСР і навіть убивств [49].

Однак це зовсім не означає, що влада дотримувалася лише цієї лінії. Історик Ю. Киричук звернув увагу на доповідну записку до Президії ЦК КПРС із приводу ситуації в західних областях України, де причини незадовільної політичної ситуації вбачалися в наступному:

1) відсутності ефективних заходів з організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які мають низькі прибутки, що, у свою чергу, знижує матеріальний добробут колгоспників і відштовхує від радянської влади;

2) брутальному викривленні ленінсько-сталінської національної політики, а саме в складі керівництва дуже мало представників місцевого населення, і існує тотальне недовір'я до місцевої інтелігенції, особливо до старшої генерації, що винятково болісно сприймає населення і недооцінка української мови, зокрема в навчальних закладах;

3) адмініструванні, свавіллі й беззаконні щодо місцевого населення з боку окремих працівників [50].

Суттєво доповнюють сучасний аналіз післявоєнної історії в західних областях УРСР уже згадувані нами публікації документів учених Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України «Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. I : 1939–1953)» за редакцією Ю. Сливки та «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» [51]. Роботи охоплюють оригінальні документи, значна частина з яких друкується вперше.

Післявоєнне становище інтелігенції та розвиток гуманітарної науки, передовсім у Львові, висвітлює наукова розвідка Я. Дашкевича «Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів» [52].

Учений пов'язує унікальний місцевий матеріал із загальною політикою радянського керівництва в гуманітарній сфері, відношенням влади до корифеїв галицької науки – І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Рудницького, М. Кордуби, О. Терлецького [52].

Радянський режим одним із найважливіших своїх завдань у боротьбі за вплив на західноукраїнське населення вважав установа над ним жорсткого ідеологічного контролю. Серйозним суперником у цьому аспекті виступала Греко-католицька церква. Не в змозі подолати її вплив на духовне життя краю ідеологічними засобами, режим вдався до її фізичного знищення. Ця проблема відображена у роботах В. Сергійчука, М. Марушака та ін. [53].

Аналіз суспільно-політичної обстановки в перші місяці після смерті Сталіна ілюструє дослідження професора Юрія Сливки, де висвітлюється завершальний етап діяльності Л. Берії 1953 р. – із часу смерті Йосипа Сталіна до арешту та страти Лаврентія Берії. Цей період привертає увагу в контексті початку десталінізації тоталітарного режиму, а вітчизняні дослідники прагнуть докладніше з'ясувати мотиви й суть політичної програми дій Л. Берії з позицій визначення українських перспектив та національного чинника¹.

Реалізація політичної програми Л. Берії в західних областях України, яка полягала в забороні проводити операції з ліквідації озброєних оунівців, а скеровувалася на проведення агентурно-оперативних заходів, які б забезпечували захоплення учасників озброєного підпілля тільки живими; припинення «опрацювання» уніатської церкви; набір в органи держбезпеки молодих людей української національності, для яких українська мова є рідною (від оперативних працівників вимагали бездоганного знання української мови); висування місцевих кадрів на керівні посади; розвиток національних традицій у галузі культури й мови (ввести у республіках власні ордени та нагороди) та ін. Усе це викликало пожвавлення всіх верств населення, особливо, інтелігенції.

У дослідженні цитується фрагмент виступу ректора Львівського державного університету імені Івана Франка Євгена Лазаренка про історичне значення Постанови ЦК КПРС: «...тут з цієї трибуни я вперше чую слова, які правильно малюють становище в західних областях України... Мені здається, що ці помилки є наслідком того, що обласний комітет партії забув основні принципи національної політики, а інколи політика, яка проводилася у Львівській області, була подібною до політики, яку проводять колонізатори» [54].

---

¹ Ю. Сливка наводить стислу національну бібліографію питання: Ведінеєв Д. Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом? / Д. Ведінеєв, Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2001. – 7–13 лип. ; Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – Київ ; Торонто : [б. в.], 2001 ; Шаповал Ю. «Українці з радісним вигуком кинулись до мене». Як 50 років тому Лаврентій Берія розігрував «українську карту» / Ю. Шаповал // День. – 2003. – 20 черв. ; Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів : [б. в.], 2003. – Див. : Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Ю. Сливка ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Галиц. вид. спілка, 2005. – С. 3.

Ю. Сливка зазначає: вважаючи таку господарську й національно-політичну ситуацію вкрай небезпечною для зміцнення в Західній Україні радянської влади, Президія ЦК КПРС визнала незадовільним стан керівництва західними областями з боку ЦК КП України та Ради Міністрів республіки. Тому було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП України Леоніда Мельникова та рекомендовано на його місце Олексія Кириченка¹, а на посаду першого заступника Голови Ради Міністрів Олександра Корнійчука [54, 38]. Водночас дослідники Ю. Киричук та Ю. Сливка звернули увагу на виняткове значення західних областей України в реалізації програми Берії, що засвідчують також його спроби змінити тактику боротьби з націоналістичним підпіллям, очолюваним ОУН: ішлося про перехід від репресивно-каральних методів до переважно пропагандистських засобів боротьби та пошуків шляхів примирення із владою. Саме в аспекті цих підходів, велися переговори із заарештованими – референтом служби безпеки ЗЧ ОУН Мироном Матвієйком та керівником розвідки ЗП Української головної визвольної ради Василем Охримовичем; ішлося також про можливі контакти з Василем Куком – останнім головнокомандувачем УПА; за дорученням Л. Берії до Москви з гулагівських таборів привезли сестер Бандери, Президента УГВР Кирила Осьмака та Митрополита греко-католицької церкви Йосипа Сліпого. Однак після розстрілу Л. Берії це питання було відкинуто: митрополита відіслано до табору в Мордовії; Кирила Осьмака повернули до Володимирської в'язниці, а Василя Охримовича – розстріляли [55].

Події, які відбувалися відразу після арешту Л. Берії, професор Юрій Сливка називає театром абсурду: з місць до обласних центрів і Києва інформувалося про одностайну підтримку політики Л. Берії як вірного лєнінця, а газети та радіо вже гучно сповіщали про викриття і арешт запеклого ворога радянського народу, агента міжнародного імперіалізму; особи, які ще вчора оспівували Л. Берію за принципову й послідовну лєнінсько-сталінську національну політику комуністичної партії, уже таврували його як запеклого ворога лєнінсько-сталінської дружби народів. Ю. Сливка зазначає, що такий сценарій був розроблений зверху і що такою була жорстока дійсність тоталітарного суспільства [54, 50].

Сучасна історіографія українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни й післявоєнного часу визначається системним вивченням джерел, передовсім нових неопублікованих документальних комплексів, вивченням здобутків сучасної історіографії та їх сучасних історіософських інтерпретацій. Вивчення післявоєнного десятиріччя визначається передовсім працями про сутність сталінського режиму, окремими інтерпретаціями радянської політики в промисловому й аграрному секторах. Особливе місце в літературі знайшли процеси індустріалізації та колективізації в західних областях УРСР, нові факти та оцінки національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

¹ Окремі дослідники вважають, що усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, якого звинувачували в русифікаторстві західних областей УРСР і призначення на цю посаду українця О. Кириченка, не слід пов'язувати зі змінами в національно-культурній сфері. Підтвердженням цього може бути ставлення О. Кириченка в приватних бесідах до Київського університету, як до «розсадника націоналістів», образливі висловлювання на адресу окремих професорів. Хоча одночасно він і займався реабілітацією репресованих в Україні, багато їздив по республіці, вникаючи в життя трудових колективів, колгоспів та підприємств (Табачник Д. В. Історія однієї політичної долі / Д. В. Табачник, Ю. І. Шаповал, О. І. Кириченко // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 87–97).

Список використаної літератури

1. Бойчук А. Мої переживання під большевиками. 1939–1940 // На християнській ниві: Спомини. – Нью-Йорк : [б. в.], 1978 ; Західна Україна під большевиками. IX.1939–VI.1941 : зб. за ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк : [б. в.], 1978 ; Німчук І. 595 днів советським в'язнем. – Торонто : [б. в.], 1950 ; Кедрин-Рудницький І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк : [б. в.], 1976.
2. Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris : Publications de l'Est Europeen, 1986. – P. 665.
3. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто : [б. в.], 1992.
4. Косик В. Розкол ОУН (1939–1940) : зб. док. / В. Косик. – Львів : [б. в.], 1997.
5. Бар М. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. / М. Бар, А. Зеленський // УІЖ. – 1992. – № 6. – С. 116–118.

6. Лубківський Р. Лінія загального інтересу / Р. Лубківський // Вільна Україна. – 1990. – 23 січ. ; Панчук М. І. Возз'єднання: погляд кризь десятиліття / М. І. Панчук // Вільна Україна. – 1991. – 18 січ. ; Пробилов В. Осінь 1939-го / В. Пробилов // Політика і Час. – 1991. – № 15. – С. 75–85 ; Пробилов В. // Военно-истор. журн. – 1990. – № 9. – С. 13–18 ; Ковалюк Р. Взгляд со стороны / Р. Ковалюк, В. Ковалюк // Львов. правда. – 1990. – 18 сент. ; Рифяк Р. Галичина: між двома війнами / Р. Рифяк // Ратуша. – 1992. – 8, 27 жовт., 7 листоп.
7. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. Т. I : 1939–1945. – Львів : [б. в.], 1996. – С. 7.
8. Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) / О. Луцький // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України : тези доп. Міжнар. наук. конф. – Львів : [б. в.], 1996 ; Сварник І. Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня / І. Сварник // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. Вип. 1. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 401–418 ; Гринько О. Як нас возз'єднували / О. Гринько // За вільну Україну. – 1994. – 17 верес.
9. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського / Я. Грицак // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 128.
10. Брицький П. Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 рр. / П. Брицький. – Чернівці : [б. в.], 1995. – 114 с. ; Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Ковалюк // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 30–41 ; Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : [б. в.], 1997. – Вип. 3–4. – С. 3–31 ; Швагуляк М. «Українська карта». Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 83–95 ; Руккас А. Польсько-радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень–жовтень 1939 року) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. Руккас. – К., 1996.
11. Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) : навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 99.
12. Вісин В. Радянський режим у Волинській області (1930–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Вісин. – Львів, 1997. – С. 10 ; Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939–1941 роках / К. Кондратюк // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали Міжнар. наук. конф. (23–24 верес. 1999 р.). – Львів : [б. в.], 2001. – С. 29.
13. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. – Тернопіль : [б. в.], 1991 ; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух / О. Баган. – Дрогобич : [б. в.], 1994 ; Іванишин В. Нація, державність, націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич : [б. в.], 1992 ; Зварич Р. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму / Р. Зварич. – Київ ; Мюнхен : [б. в.], 1992 ; Дем'ян Г. Проти нацистських окупантів / Г. Дем'ян // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 102–107 ; Дем'ян Г. Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940–1960 років / Г. Дем'ян // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 1. – С. 56–71 ; Дем'ян Г. Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940–1960 років / Г. Дем'ян // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 2. – С. 48–63 ; Дем'ян Г. Краєзнавче дослідження повстанського руху на Сколівщині / Г. Дем'ян // Державність. – 1991. – № 3. – С. 61–65 ; Дем'ян Г. Повстанська Голгофа / Г. Дем'ян // Хвилі Стрия. – Стрий : [б. в.], 1995. – С. 115–143 ; Сергійчук В. Радянські партизани про ОУН-УПА / В. Сергійчук // Самостійна Україна. – 1994. – Лип.–верес. – С. 15–20 ; Сергійчук В. Діяльність оунівського підпілля на Сході України / В. Сергійчук // Україна у Другій світовій війні. – К. : [б. в.], 1995. – С. 193–196 ; Дуда А. Буковинський курінь в боях за українську державність / А. Дуда, В. Старик. – Чернівці : [б. в.], 1995.
14. Коваль М. ОУН-УПА і «Третій рейх» / Михайло Коваль // Політика і Час. – 1991. – № 6. – С. 18–24 ; Чайковський А. Невідома війна / Анатолій Чайковський. – К. : Дніпро, 1994. – 204 с.
15. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : [б. в.], 1993.
16. Книш З. Декалог українського націоналіста / З. Книш // У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпег : [б. в.], 1996. – С. 21–44 ; Книш З. Ярослав Барановський / З. Книш. – Париж : [б. в.], 1990.
17. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни / В. Верига. – Торонто : [б. в.], 1991 ; Верига В. Дорогами Другої світової війни / В. Верига. – Торонто : [б. в.], 1980.
18. Потічний П. Політична думка українського підпілля. 1943–1951 / П. Потічний // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 137–147.
19. Колісник Р. Військова Управа та українська дивізія «Галичина» / Р. Колісник. – Торонто : [б. в.], 1990.
20. Лебедь М. УПА / М. Лебедь. – Дрогобич : [б. в.], 1993.
21. Бедрій А. Борець і мученик за Україну – д-р Володимир Горбовий / А. Бедрій. – Дрогобич : [б. в.], 1995.
22. Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Нью-Йорк ; Торонто : [б. в.], 1961 ; Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук. – Т. 1 ; Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху / П. Мірчук. – Мюнхен : [б. в.], 1955 ; Мірчук П. Революційний змаг за УССД : у 2 т. Т. 1–2 / П. Мірчук. – Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон : [б. в.], 1985–1987 ; Мірчук П. Роман

- Шухевич / П. Мірчук. – Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон : [б. в.], 1970 ; Шанковський Л. УПА на Підгаєччині / Л. Шанковський // Підгаєцька земля. – Нью-Йорк ; Торонто : [б. в.], 1980. – С. 229–229 ; Шанковський Л. Дії УПА на Золочівщині / Л. Шанковський // Золочівщина: її минуле і сучасне. – Нью-Йорк : [б. в.], 1982. – С. 540–544 ; Шанковський Л. Українська повстанська армія / Л. Шанковський // Історія українського війська. – Вінніпег : [б. в.], 1953. – С. 784–793.
23. Мечник С. У боротьбі проти московської агентури / С. Мечник. – Мюнхен : [б. в.], 1980 ; Мечник С. Нескорені / С. Мечник. – Лондон : [б. в.], 1965 ; Мечник С. За нашу незалежність / С. Мечник. – Мюнхен : [б. в.], 1990 ; Бедрій А. ОУН і УПА / А. Бедрій. – Нью-Йорк ; Лондон ; Мюнхен ; Торонто : [б. в.], 1983 ; Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках / В. Маркусь // Сучасність. – 1984. – Ч. 10. – С. 64–79 ; Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) / В. Маркусь // Сучасність. – 1984. – Ч. 12. – С. 66–81 ; Зелений В. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни / В. Зелений. – Торонто : [б. в.], 1965.
24. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : у 2-х кн. / І. Г. Білас. – К. : [б. в.], 1994.
25. Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945) : навч. посіб. / Костянтин Кондратюк. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 9.
26. Кентій А. Нариси історії організації українських націоналістів у 1941–1942 рр. / Анатолій Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 195 с. ; Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / Анатолій Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 285 с.
27. Сучасність. – К. : [б. в.], 2001. – № 6. – С. 63–64 ; Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) : навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 102–103.
28. Історія України: нове бачення : у 2-х т. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – С. 281–328.
29. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3–4. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 28–29.
30. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.) : підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – Вид. 5-те, доопрац. й допов. – К. : Генеза, 2007. – С. 4, 68–69.
31. Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна–Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української повстанської армії періоду Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів : МС, 2003. – С. 201 ; Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе / Я. Р. Дашкевич. – К. : [б. в.], 1993. – С. 26–32 ; Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України / П. Кагуй // Україна в минулому / редкол. : Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиляс. – Київ ; Львів [б. в.], 1993. – Вип. III. – С. 7–9.
32. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 194 ; Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 29 ; Лисенко О. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / О. Лисенко, В. Грицак // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 245.
33. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1 : Війна під час війни. 1942–1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 34.
34. Грицак Я. Наше і дуже наше горе / Я. Грицак // Критика. – 2003. – № 7–8 ; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2-х т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1 : Війна під час війни. 1942–1945. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 35.
35. Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер / Я. Дашкевич // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів : МС, 2003. – С. 143.
36. Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни / І. Льюшин // Україна–Польща: важкі питання : матеріали II Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 22–24 трав. 1997) / відп. ред. Микола Кучерепа. – Варшава : Turysa, 1998. – С. 171.
37. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів : [б. в.], 2006. – С. 334–335.
38. Голубко В. Проблеми історії України другої половини ХХ століття / В. Голубко // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми : кол. моногр. / за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 195.

39. Україна–Польща: важкі питання. – Т. 9 : матеріали ІХ і Х Міжнар. наук. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6–10 листоп. 2001 р.) / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 31.
40. Ільюшин І. Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939–1947 роках / І. Ільюшин // Україна–Польща: важкі питання. Т. 7 : матеріали VII Міжнар. наук. семінару істориків «Українсько-польські відносини в під час Другої світової війни» (Луцьк, 24–26 трав. 2000 р.) / відп. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – С. 54.
41. Сергійчук В. Діяльність ОУН-УПА у південно-східних повітах сучасної Польщі в 1939–1947 роках / В. Сергійчук // Україна–Польща: важкі питання. Т. 7 : матеріали VII Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни» (Луцьк, 24–26 трав. 2000 р.) / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – С. 152.
42. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни / К. Бондаренко // Україна–Польща: важкі питання. Т. 3 : матеріали III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» (Луцьк, 20–22 трав. 1998 р.) / відп. ред. М. М. Кучерепа. – Варшава : Tytusa, 1998. – С. 29.
43. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років / М. Сеньків // Україна: культура спадщини, національна свідомість, державність : зб. на пошану проф. Юрія Сливки. – Вип. 7. – 2000. – С. 488–489.
44. Рубльов О. С. Згадка про сумні роковини / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1990. – С. 9.
45. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / П. В. Когут. – Львів, 2000. – С. 16–17 ; Гаврилюк О. Н. Радянська економіка і духовне життя західноукраїнського села другої половини 40–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Н. Гаврилюк. – Чернівці, 1996.
46. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. ХХ ст. / М. Сеньків. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 489.
47. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 107.
48. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду / О. Стасюк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2006. – Зб. 8. – С. 254–255.
49. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні 1946–1956 рр. / А. Кентій. – К. : [б. в.], 1999 ; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 1998 ; Іщук О. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Мс, 2006. – Збірник 7. – С. 232–242 ; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії / А. Русначенко. – К. : [б. в.], 2002. – 301 с.
50. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – С. 301.
51. Культурне життя в Україні. Західні землі / за ред. Ю. Сливки. – Т. I : 1939–1953. – Львів : [б. в.], 1994 ; Т. II. – Львів : [б. в.], 1996 ; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. Т. 1 : 1939–1945. – Львів : [б. в.], 1996.
52. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали конф. / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів : Ін-т історичних досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка ; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 226–266.
53. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 2001. – 493 с. ; Марущак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях / М. Марущак // Державність. – 1992. – № 4. – С. 30–34 ; Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег : зб. ст. з церк. історії. – Ч. I. – Львів : [б. в.], 1993. – С. 123–164 ; Репресована церква (Про трагічну долю Української греко-католицької церкви). – Дрогобич : [б. в.], 1994. – 526 с.
54. Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Ю. Сливка ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Галиц. вид. спілка, 2005. – С. 3.
55. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – С. 301 ; Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Ю. Сливка ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Галиц. вид. спілка, 2005. – С. 40.